

FLORANSA AVRUPA ÜNİVERSİTE ENSTİTÜSÜ
AVRUPA HUKUK AKADEMİSİ
Bir Kursun Ardından

Hakan ÜZELTÜRK*

18 Haziran 4 Temmuz 1990 tarihleri arasında İtalya'nın Floransa şehrinde düzenlenen yaz kurslarında Avrupa Topluluğu Hukuku ve Avrupa'da İnsan Haklarının Korunması konuları işlendi. Çeşitli ülkelerden yetmişdört kişinin katıldığı kurslar, 1990 yılında Avrupa Üniversitesi Enstitüsü tarafından kurulan Avrupa Hukuku Akademisi'nde görüldü.

Açılış dersini veren Avrupa Enstitüsü Müdürü ve Avrupa Topluluğu Komisyonu Fahrî Genel Sekreteri Emile Noel, Ekonomik ve Parasal Birliğin Topluluktaki Görünümünden bahsetti.

Kurslarda yer alan konulardan biri Avrupa Topluluğu Hukuku idi. Bologna Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörlerinden ve aynı zamanda Avrupa Adalet Divanı Hakimlerinden Profesör Federico Mancini kısa dersinde Topluluk Hukukunun Bir Parçası Olarak Temel Haklardaki Gelişmeleri anlattı.

Strasbourg'daki Robert Schuman Üniversitesinin Rektörü Profesör Jean-Paul Jacqué, Topluluk Hukuku konusunda genel bir ders verdi. Derslerinin ilk kısmında Topluluğun dinamiği ve bu dinamiğin entegrasyon teorisi ışığı altında açıklanmasını anlatan Prof. Jacqué, Topluluğun genişlemesinde küçük adımların atılabildiğini, fakat bunun yanında Tek Avrupa Senedi'nde olduğu gibi büyük adımların da atıldığını belirtti. Entegrasyon ve işbirliğinden bahseden Prof. Jacqué, Topluluğun yapısıyla ilgili gereksiz sorularla uğraşıldığını belirterek gerçek problemleri ortaya koydu. Avrupa Topluluğu Antlaşmasının bir antlaşma mı, bir anayasa mı olduğu konusunda tartışmaların olduğunu belirten Prof. Jacqué, bununla ilgili olarak ekonomik ve politik anayasaları ve anayasal prensipleri inceledi. Bu konuyla ilgili olarak hukuk kurallarının yapısını, ülkelerle federal komite arasındaki ilişkileri, kuvvetler ayrılığı prensibini ve ikinci derece problemleri, meşruluk kavramını ve temel hakları anlatan Prof. Jacqué, ilerleyen derslerde kurumlaşmış sisteme değinerek burada güçler ayrılığı ve menfaatlerin temsili konularını inceledi. Birbi-

* Araştırma Görevlisi Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi

rine uymayan prensipler veya tamamlayıcı şartlarla ilgili tereddütleri belirten Prof. Jacqué, kurumlaşmış üçgene değinerek bunların tanımı ve fonksiyonlarından bahsetti. Hukukla ilgili prensiplerde kurumlar arasındaki dengenin ve samimi işbirliğinin nasıl olabileceğine değinen Prof. Jacqué, karar verme mekanizmasında yasama, bütçe ve uluslararası anlaşmalarla gelişen yönleri belirtti.

Daha sonra entegrasyonun dinamiği konusuna değinen Prof. Jacqué, pazarın rolünden, aktif ve pasif entegrasyondan, hukukun rolünden, Tek Avrupa Senedi'nden ve gelişmelerden bahsetti. Son olarak Uluslararası Hukuk ve Avrupa Topluluğu konusunu anlatan Prof. Jacqué, Topluluğun özel yapısına ve uluslararası düzenlemelere değinerek antlaşma hukuku, uluslararası sorumluluk ve uluslararası müeyyideler ile Topluluk arasındaki bağlantıları anlattı.

Macaristan Bilimler Akademisi Üyesi ve Eski Adalet Bakanı Profesör Kalman Kulcsár Politik Geçişlerin Politik ve Hukukî Etkileri konusunda ders verdi. Önce Avuranın merkezinin doğusu dediği kesimdeki değişikliklerden sözeden, buradaki son gelişmeleri anlatan Prof. Kulcsár, otoriter politik sistemdeki değişikliklere değinerek Güney Avrupa, Latin Amerika ve Asya'daki farklılıklardan bahsetti.

Daha sonra iptal edilen sosyalist politik sistemin Avrupa'nın batı tarafındaki etkilerini anlatan Prof. Kulcsár, politik problemler hukukla çözülebilir mi veya politik değişikliklerde hukuk ne derece kullanılabilir sorularına cevap aradı. Yeni hukukî sistemin barışçı geçişlerdeki rolü ve politik neticeleri bakımından anayasa yapma sürecinden bahseden Prof. Kulcsár, son iki yıllık Macar tecrübesinin ışığında anayasanın politik değişikliklerin temeli olmasını anlattı.

Son olarak Avrupa'nın eski sosyalist devletlerindeki, hukuk kurallarının imkânlarından sözeden Prof. Kulcsár, problemin Avrupa'nın hukukî değer ve prensiplerine hukukî adaptasyon sağlamak olduğunu belirtti.

Leuven Üniversitesinde Hukuk Profesörü ve Bidayet Mahkemesinde Hakim olan Koenraad Lenaerts Avrupa Topluluğu Bidayet Mahkemesinin kuruluşundan sonra Avrupa Topluluğundaki yargılama prosedürünü anlattı.

Temel Özgürlükler ve Avrupa Televizyonu konulu dersi, Paris Üniversitesi Profesörlerinden, aynı zamanda Hukuk Fakültesi Fahrî Dekanı olan Gérard Cohen - Jonathan verdi.

Önce Avrupa İnsan Hakları konusunda bilgi veren, sonra haber alma ve

ifade hürriyetinden bahseden Prof. Cohen - Jonathan, özgürlüğün görünümünü anlatırken ticari ilanlardaki problemlerle ilgili olarak Avrupa İnsan Hakları Komisyonunun 5 Mayıs 1979'da verdiği X and Church of Scientology v. Sweden kararına değindi. İfade hürriyetinin sınırının kontrolünü anlatarak 10/2. maddeye değinen Prof. Cohen-Jonathan, korumacı çoğulculuğu anlatırken aşırı kosantrasyonlara karşı mücadelede aktif yükümlülüklerden söz ederek bununla ilgili 6 Temmuz 1976 tarihli Komisyon raporunu belirtti. Video televizyon yetki ve hakkı imtiyazında devletin yükümlülüklerinden bahsederken de 16 Ekim 1986 tarihli Komisyon kararından söz etti.

Sınırları nazara almadan haberlerin yayılması konusunda 28 Mart 1990 tarihli Groppera Radio AG v. Switzerland ve 22 Mayıs 1990 tarihli Autronic AG v. Switzerland kararlarından bahseden Prof. Cohen-Jonathan, daha sonra sınırötesi televizyon yayınlarıyla ilgili Avrupa Konvansiyonundan söz ederek, Avrupa Konseyinin 28 Nisan 1990 tarihli izah edici raporunu anlattı.

İlerleyen derslerde ülkelerin genel girişimlerini ve bununla ilgili 4. maddesi anlatan ve radyo yayınlarında sorumluluktan bahseden Prof. Cohen-Jonathan, mevcut kaçamakları ve kontrol mekanizmasını genel değerlendirme kısmında anlattı. Daha sonra Topluluk Hukukunun genel prensiplerine değinen ve serbest dolaşım ilkelerinden bahseden ve bunun sınırlandırılmasını anlatan Prof. Cohen-Jonathan, bu konuda 30 Nisan 1974 tarihli Sacchi kararı ile 26 Nisan 1988 tarihli Re van adverteerders et al v. Dutch Government kararlarından bahsetti. Ayrıca 18 Mart 1980 tarihli Debauve ve 18 Mart 1980 - 6 Ekim 1982 tarihli Coditel kararından söz etti.

Bundan sonra, 3 Ekim 1989 tarihli sınırötesi televizyon konusundaki Topluluk direktifine değinen Prof. Cohen-Jonathan, zorunlu ilkelerden bahsettikten sonra genel bir değerlendirme yaptı. Konuyla ilgili zayıf yönlerden ve ortaya çıkabilecek çeşitli ihtimallerden söz ederek, önümüzdeki yıllara yönelik çalışmalardan bahsetti.

Avrupa Topluluğu Komisyonunun Hukuk Bürosunda görevli Doktor Jörn Pipkorn, Tek Avrupa Senedine Göre Üye Ülkelerin Mevzuatlarının Yaklaştırılması konusunu işledi. Önce ilkeler kısmında Topluluğun amacına ulaşması için Roma Antlaşmasının 3/h maddesinde yer alan ortak pazarın işleyişi için ulusal mevzuatların yaklaştırılması konusuna değinen Dr. Pipkorn, işleyişin anlamını belirterek 189. maddede yer alan organlarla ilgili ortak hükümlere değindi. Tüzükler, direktifler ile tavsiye ve görüşleri belirten Dr. Pipkorn, ikinci olarak 220. maddede yer alan devletlerin aralarındaki görüşmeler hakkındaki genel hükümden söz etti.

Mevzuatların yaklaştırılmasının Topluluğa üye ülkelere etkisinden bah-

seden Dr. Pipkorn, yaklaştırmada göze çarpan özellikleri ve mevzuatların uyumlaştırılmasıyla olan farkları anlattı. Topluluğu üye devletlerdeki yaklaştırma süreçlerini ve Avrupa Topluluğu Adalet Divanının ulusal yetkilerle diyalogunu belirten Dr. Pipkorn, üye ülkelerin mevzuatlarının yaklaştırılmasının etkilerinin üye ülkelerin güçleriyle bağlantılı olduğunu söyledi. Ayrıca bu konuda yapılan görüşmelerin de dolaylı olarak etkili olduğunu sözlerine ekledi.

Amaçlar kısmında Tek Avrupa Senediyle Roma Antlaşmasına eklenen iç pazarın kurulmasıyla ilgili 8A maddesinden bahseden Dr. Pipkorn, mevzuatların yaklaştırılması açısından yine Tek Avrupa Senediyle eklenen Ekonomik ve Sosyal Birleşmeyle ilgili 130A, 130B ile Araştırma ve Teknolojik Gelişmeyle ilgili 130F maddesine değindi.

Dr. Pipkorn hukukî temelleri anlatırken önce bilinen genel kural olarak Roma Antlaşmasının 100. maddesine değindi. Mevzuatların yaklaştırılması bölümündeki bu maddeyle ilgili doğrudan etkisi olan direktiflerden ve Tek Avrupa Senediyle eklenen 100A maddesinden bahsederek beş fıkrada halinde yer alan hükümleri açıkladı.

Roma Antlaşmasının Komisyonun amaçların gerçekleştirilmesine yönelik uygun hükümler önermesiyle ilgili 80. maddesine ve uyumlaştırılan hükümlerle ilgili 100B maddesine değinen Dr. Pipkorn, özel hukukî temellerden bahsederken de tarımla ilgili 43. madde, işçilerle ilgili 49. madde, yerleşme hakkıyla ilgili 54 ve 57. madde, hizmetlerle ilgili 63. madde, sermayelerle ilgili 67. madde ve vergilerle ilgili 99. maddeden söz etti.

İç pazar dışında Topluluğun diğer politikaları olarak 118A maddesindeki sosyal politika ve Tek Avrupa Senediyle eklenen çevreyle ilgili 130S maddesindeki çevre korunmasını gösteren Dr. Pipkorn, daha sonra 101 ve 102. maddelerinde yer alan sapmalarla ilgili hükümlere değindi. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Antlaşmasının 67. maddesinden söz eden Dr. Pipkorn, Tek Avrupa Senediyle getirilen düzenlemelerin ışığı altında ulusal hukukların yaklaştırılmasında 235. maddenin önemini vurguladı. Bu maddeye göre, Topluluğun amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla yapılacak girişimler konusunda Antlaşmada yetki bulunmuyorsa Konsey, Komisyonun önerisi üzerine ve Genel Kurula danıştıktan sonra gerekli düzenlemeleri oybirliğiyle yapar.

Son olarak ulusal mevzuatların yaklaştırılmasında kullanılan teknikler ve araçlar ile metodlar konusuna değinen Dr. Pipkorn, çeşitli örnekler vererek Roma Antlaşmasının ilkelerle ilgili 8A, ve 8C, mevzuatların yaklaştırıl-

masıyla ilgili 100A/3, 100A/4, 100A/5 ve 100B, sosyal politikayla ilgili 117, 118A, ekonomik ve sosyal birleşmeyle ilgili 130/E, çevreyle ilgili 130R/4 ve organlar bölümünde Konsey ilgili 149/2 maddelerini anlattı. Topluluğun mevzuat programlarından da bahseden Dr. Pipkorn, Komisyonun iç pazarla ilgili 1985 tarihli Beyaz Rapor'undan, 1974 tarihli Sosyal Faaliyet Programından ve 9 Aralık 1989 tarihli Topluluk Sosyal Antlaşmasından bölümler aktardı. Özel olarak düşünülmüş metodları anlatırken şirketler hukuku ve iş hukuku alanlarından örnekler veren, işçi ve işveren arasındaki anlaşmazlıkların diyalogla çözümlenmesi konusunda Komisyonun rolüne değinen Dr. Pipkorn, 75/229 sayılı toplu işten çıkarma, 77/187 sayılı yerleşmiş yetkiler ve 80/987 sayılı işverenin ödemeleri durdurması konuları ile ilgili direktifleri açıkladı.

Michigan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Emekli Profesörlerinden Eric Stein, Avrupa Topluluğunda Dış İlişkiler konusunu anlattı. Dersinin ilk kısmında uluslararası alanda Topluluğu inceleyen, temel politik yükümlülüklerden ve dış ilişkilerin yapısı ve gelişmesinden politik yükümlülüklerden ve dış ilişkilerin yapısı ve gelişmesinden bahseden Prof. Stein, Topluluğun uluslararası hukuk sistemindeki yerini ve özel Topluluk karakterinin kendi uluslararası pozisyonunu etkilemesini anlattı. Topluluktaki oniki egemen ülkenin ve azaltılmış egemenliklerinin etkilerini belirten, Topluluğun sui generis yapısından ve Avrupa Siyasi Birliğinden söz eden Prof. Stein, ekonomi, siyaset ve savunma politikalarının hazırlanmasında Topluluğun onüçüncü uluslararası kişi rolünden bahsetti.

Prof. Stein'a göre dış ilişkiler konusunda dört vazgeçilemeyecek kuvvet bulunmaktadır. Bunlar diğer uluslararası kişilerle haberleşme diploması yetkisi, dış ilişkilerde etkinliğin serbestçe benimsenmesi yetkisi, uluslararası antlaşmalar akdetme yetkisi ve uluslararası sorumluluktur. Daha sonra dış ilişkiler açısından Avrupa Topluluğunu kuran Roma Antlaşmasının yapısını inceleyen Prof. Stein, belirlenmiş yetkiler ilkesi, Konsey ve Komisyonun yetkileri bölüşmesi, ortak ticaret politikası yetkisi ve bununla ilgili 110-115 ve 116. maddeler, tüzel kişilik ve 210. madde, uluslararası organizasyonlarla ilişkiler ve 229-231. maddeler, ortaklık antlaşmasıyla ilgili 238. madde, yeni üyelerin kabulü ile ilgili 237. madde ve Tek Avrupa Senedi konularına değindi.

Haberleşme ve diploması konusunda açıklamalarda bulunduktan sonra anlaşma serbestisini anlatan Prof. Stein, ticaret politikası, ortak dış ziraat politikası, banka, sigorta ve çevre korunması politikası konusunda anlaşma serbestisinin etkilerini anlattı. Daha sonra anlaşmalarda Konsey, Komisyon Parlamento ve Adalet Divanının rolüne değinen, Topluluk antlaşmalarının

ekonomik müeyyideler yüklemesi ve 113, 224 ve 225. maddelerden söz eden Prof. Stein, 1986 Tek Avrupa Senedini anlatarak, Avrupa - 1992'nin etkileri konusunda açıklamalarda bulundu.

İlerleyen derslerinde Topluluğun antlaşma yapma yetkisinden bahseden Prof. Stein, burada antlaşmaların yapılmasındaki özellikler ve gelişmeler konusunda açıklamalarda bulunarak, Konsey ve Komisyonun rolü, daha sonra bu gücün Avrupa Parlamentosu ve Tek Avrupa Senediyle teyit edilmesini anlattı. Antlaşma yapma yetkisinde faaliyet alanının genişlemesinden söz ederken de ERTA, Kramer ve Bulk-Oil davalarına atıfta bulunan Prof. Stein, Toplulukça akdedilmiş antlaşmaların etkilerini anlatırken konuyu üç yönden ele aldı. Uluslararası hukuk kısmında anlaşmaların nasıl yapılacağı konusundaki 228/1, Adale Divanı ile ilgili 173 ve 177. maddelerden bahsederek Haggaman v. Belgium davasını örnek gösterdi. Topluluk hukuku açısından ise International Fruit davasına değindi. Üye devletlerin hukuklarına etkilerini anlatırken de Polyder, Kupferberg ve Demirel davalarından bahsetti. Daha sonra ise uluslararası sorumluluk konusundan sözetti.

Avrupa Ekonomik Topluluğu konusunda bazı açıklamalarda bulunan Prof. Stein, 1969'daki La Haye Avrupa Konseyi Toplantısından, Tek Avrupa Senedine kadar olan istişarî diplomatik gelişmelerden bahsetti. Son olarak Avrupanın görüşünün bir özetini veren Prof. Stein, Avrupa Ekonomik Topluluğunun Efta ve Doğu Almanya ile ilişkilerini anlattı.

Kurslarda anlatılan ikinci konu Avrupada İnsan Haklarının Korunması idi. Bu konuda kısa bir konuşma yapan Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Mrs. Catherine Lalumiére, Avrupa Konseyi'nin yapısına değinerek, Doğu Avrupa ülkelerindeki gelişmeleri anlattı

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu Birinci Başkan Yardımcısı olan ve Heidelberg'deki Devletler Umumî Hukuku alanındaki Max-Planck Enstitüsü'nün Müdürü bulunan Profesör Jochen Abr. Frowein, Avrupa Kamu Düzeni Açısından Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu konusuna değindi. Bireyin ortaya çıkışındaki değişikliklerin düzenlenmesi, Birleşmiş Milletlerin imtiyazı ve Avrupanın cevabı konularını anlatarak dersine başlayan Prof. Frowein, Avrupanın entegrasyonuna gidilirken temel hakların ne durumda olduğuna değindi. Toplu teminatı anlatırken de Avrupanın denetim sisteminden ve bütünleşme organları için bireyin manasından söz etti. Daha sonra Konvansiyon ve onun uygulanışı açısından hakların ortaya çıkışını belirtti. Bu kısımda uluslararası ve ulusal hukuklar mucibince kişisel haklar, devlete karşı haklar ve borçlar, devletin yargı hakkının amacı konularına değinen Prof. Frowein,

uygulamadaki genel problemlerden bahsederek, Konvansiyon yönünden tartışmaların etkisinden söz etti.

Daha sonraki derslerinde temel insan haklarını anlatan Prof. Frowein, yaşama hakkı konusunda korumanın amacı, ölüm cezası, öldürücü zor kullanma, sebepsiz öldürmeler ve kürtaja değindi. Ayrıca işkence ve gayrinsanî muameleleri, işkencede modern yöntemleri ve hapisane şartlarını açıkladı.

Prof. Frowein, kişisel özgürlüklerin korunması anlatırken, özgürlük kavramı üzerinde durarak tutuklunun alıkonmasındaki özel problemlerden, korunma şekillerinden ve Konvansiyonun sisteminin öneminden bahsetti. Daha sonra özel hayat ve aile hayatı konusuna değinen Prof. Frowein, burada bazı modern tehlikelerden, ailenin rolünden ve şekli görüşmüşlerden sözetti. Ayrıca bazı kısıtlayıcı hükümleri açıklayarak bunların yapısı, hukukî tekelleri, amacın korunması, takdir payı, ve ölçülülük konularına değindi.

İlerleyen derslerde politik özgürlüklerden bahsederek, muhalefet hakkı, serbest seçimler ve azınlıklar konusunu anlatan Prof. Frowein, daha sonraki hukuk kuralları ve mahkemeler bölümünde başvuru hakkı, adil duruşma, ceza yargılamasında asgari haklar ve alenî yargılamanın rolünden söz etti.

Son olarak olağanüstü hâl hukuku konusunda bilgi veren Prof. Frowein, şartlar ve kontrol, vazgeçilemez yükümlülükler ve ciddi önlemleri anlattı.

Moskova Bilimler Akademisi Üyesi ve Devlet ve Hukuk Enstitüsünde görevli olan Profesör Gennady M. Danilenko, Sovyet Anayasal Reformları ve Uluslararası İnsan Hakları Standartları konusunu işledi. Son zamanlardaki Sovyet anayasal reformlarını ve iç düzenlemelerdeki uluslararası insan hakları normlarını açıklayarak derslerine başladı. İç hukuktaki uluslararası alanda onaylanmış insan hakları standartlarına devletin borçlarının etkilerini anlatan Prof. Danilenko, Sovyetler Birliğindeki anayasal gelişmelerin ne şekilde olduğunu ve buna paralel olarak insan hakları konusunda neler yapıldığını açıkladı. Ayrıca Sovyet iç hukuku ve uluslararası insan hakları hukuku arasındaki ilişkileri ve insan hakları ihlallerine karşı iç çözümlerin etkilerini anlattı.

Sovyet anayasal reformlarının temel politik gelişmelerinin analizinin gerekeceğini söyleyen Prof. Danilenko, bu durumun yalnızca son uyumlaştırmadaki anayasal değişiklikleri kapsamakta fakat genellikle farklı öneriler altında tartışılmakta olduğunu belirtti. Sovyet anayasasının uluslararası insan hakları standartları ile karşılaştırılmasının mevcut farklılıkları göstereceğini söyleyen Prof. Danilenko, çok geçerli tartışmaları, istenen büyük reformları ve anayasal farklılıkları açıkladı. Temel noktanın uluslararası hukuk ve Sov-

yet iç hukuku arasındaki karşılıklılık olduğunu belirten, teori ve hukukun gerçek yapısının ikisinin birden vurgulanması gerektiğini sözlerine ekleyen Prof. Danilenko, hareketin mevcut kapalı sistemlerdeki reforma doğru olacağını ve Sovyetler Birliğinde insan haklarının öneminin gelecekte artacağını söyledi.

İnsan haklarının ihlaline karşı iç çarelerin etkilerini anlatan Prof. Danilenko, geçmiş dönemdeki Sovyet tecrübelerine rağmen büyük yeni gelişmelerin meydana geldiğini belirtti. Sovyet hukukunda anayasal kontrolün kurulmasına ve hukukî tetkiklerin analiz edilmesine çalışan Prof. Danilenko, bütün bu gelişmelerin analiz edilmesine çalışan Prof. Danilenko, bütün bu gelişmelerin incelenmesi neticesinde kursun, Sovyet toplumunda hukukun değişen rolünün anlaşılmasına yardım ettiğini söyledi.

Programda, Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonuyla İlgili Seçilmiş Problemler konusunda ders veren Ronald St.J. Macdonald, Kanada'nın Dalhousie Üniversitesinde Hukuk Profesörü ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde Hakim.

Prof. Macdonald, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yargılama Tekniği: Doktriner Takdir Payı başlıklı konuşmasında protokolleri, 5, 6, 8 ve 10. maddeleri birinci protokolün birinci maddesini anlattı.

George Washington Üniversitesinde Mukayeseli Hukuk ve Uluslararası Hukuk Profesörü olan Thomas Buergenthal, Helsinki Nihai Sözleşmesi ve CSCE süreci konusunda ders verdi. Önce Sözleşmenin kabulüne kadar olan aşamaları anlatarak üye devletlerdeki politik beklentiler, görüşme süreci ve sözleşmenin kabulünün önemini ortaya koyan, sonra Sözleşmenin genel hatlarına değinen Prof. Buergenthal, temel prensip ve kavramları açıkladı. Helsinki Nihai Sözleşmesinin hukukî yapısı ve politik önemini anlatırken Sözleşmenin bir antlaşma olup olmadığı, hukukî olmayan yükümlülüklerin neler olduğu, insan hakları yönünden hukukî etkileri ve politik önemini belirten Prof. Buergenthal, Helsinki Sürecinin hukukî önemine ve müesseseseleşmesine değindi. Hukukî önemi konusunda belgelerin tamamlanması ve yorumlanmasını anlatan Prof. Buergenthal, dersinin son kısmında gelecekle ilgili konuları ve bazı genel sonuçları ortaya koydu.

Avrupa Hukuk Akademisi Direktörleri Profesör Antonio Cassese ve Profesör Joseph Weiler'in kapanış konuşmalarıyla kurs sona erdi.